

Fabianijeva slovenska domova v Trstu in Gorici

MARKO KOROŠIČ

Maks Fabiani je vsekakor gojil močno vez s slovenskim prebivalstvom svojega rodnega okolja. Civilni komisar goriškega političnega okrožja ga je januarja leta 1920 označil takole: »po rojstvu mešane krvi, je bil vedno slovansko usmerjen: Slovenci so ga imeli za narodnega ilustratorja. Slovenski, goriški, tržaški in ljubljanski tisk ga je vedno poveličeval, posebno še, ko je zas-tonj projektiral narodnjaške stavbe.« Ta vez se nam kaže tudi v dejstvu, da je bil arhitekt tako tržaškega Narodnega doma kot goriškega Trgovskega doma, torej dveh temeljnih zgradb slovenstva v teh mestih. In ravno požig njegovega tržaškega Narodnega doma leta 1920 je postal ključen dogodek vzpona fašizma in uničevanja slovenske identitete v tem prostoru. A zgradbi nista pomembni le kot simbola slovenske prisotnosti v obeh mestih na začetku dvajsetega stoletja; pomembni sta tudi, če ju gledamo zgolj iz arhitekturnega vidika.

Narodni dom v Trstu (1904)

V današnjem času so večnamenski centri nekaj običajnega, na začetku prejšnjega stoletja pa so bili izjemna novost. V tem oziru je tržaški Narodni dom, načrtovan leta 1902 in po delih odprt med avgustom in decembrom 1904, predstavljal pravo revolucijo v sami zasnovi objekta. Bil je politično, ekonomsko, kulturno, športno in rekreacijsko središče tržaških Slovencev, hkrati pa svojevrstna kulturna ambasada vseh slovanskih narodov takratnega imperija. Želeli so stavbo, ki bi bila protiutež trem italijanskim liberalno-nacionalnim centrom v mestu: Tergesteju s finančno borzno dejavnostjo, operno-gledališki hiši in mestni hiši, sedežu upravno-politične moči. Zato je Narodni dom simbolično predstavljal tudi politično emancipacijo Slovencev v Trstu. Fabianijeva palača je hotela s svojo reprezentančnostjo izraziti moč ne samo v tedanjem Trstu, ampak tudi v slovenskem nacionalnem in državnem avstrijskem obsegu.

Narodni dom je kraljeval nad nekdanjim Vojaškim trgom, na današnji ulici Filzi, kjer je po obliki in številu nadstropij izstopal od sosednjih stavb in bil zato opazen od vsepovsod. Horizontalno je bil razdeljena na dva dela. Pritličje, visoko pritličje in prvo nadstropje so bili namenjeni družabnemu, javnemu, kulturnemu in športnemu življenju. Tu so bile kavarna, restavracija, telovadnica, poleg tega še gledališče, tiskarna in delavska zavarovalnica. Zgornja tri nadstropja pa so bila namenjena bolj zasebnemu življenju: na južnem delu je bilo namreč dvanajst velikih stanovanj, na sever-

nem pa je bil hotel z 62 sobami. To je bil tudi prvi slovenski hotel v Trstu, poimenovan hotel Balkan. In prav pod imenom Balkan je bila v tistem času poznana tudi celotna stavba.

Fabiani pa je v poročilu po zaključku projektiranja Narodnega doma zapisal naslednje: »Skušal sem vključiti stavbo v mestno tkivo tudi s poudarkom njenega južnjaškega značaja. Glede na ekonomske pogoje sem se odločil za opečne fasadne površine in za delno kamnito oblogo. Slednje je bilo možno le tako, da sem se odpovedal dekoraciji, ki sem jo koncentriral pri glavnem vhodu.«

GLAVNI VHOD PROČELJA

Nekdanji videz monumentalnega vhoda v Narodni dom, ki so ga krasili vitraži Kolomana Moserja, danes poznamo le po redkih ohranjenih fotografijah. Vitraži so bili uničeni v požigu Narodnega doma leta 1920. Pročelje Narodnega doma deluje kot ploskovni element: na njem ne zasledimo igre zunaj-znotraj, ni prostora za odvečno dekoracijo. Da bi dobil vtis veličastnosti, monumentalnosti, je Fabiani projektiral konkaven vhod, ki je hkrati služil kot vetrolov. Po ohranjenih fotografijah je vidno, da je bila okrašena notranjost, predvsem velja to za srce doma, gledališko dvorano.

Edina dekoracija pročelja so bili barviti vitraži, ki jih je zasnoval Koloman Moser, eden ključnih predstavnikov dunajske secesije in soustanovitelj vplivne oblikovalske skupine Wiener Werkstätte. Moser je med drugim izdelal tudi vitraže nad vhodom cerkve svetega Leopolda (Steinhof) na Dunaju, arhitekturnega bisera Otta Wagnerja. Na njih je opaziti očiten vpliv Moserjevega osebnega znanca Gustava Klimta. Pri tem ne gre niti za izključiti možnosti, da je osnutke vitražev zasnoval prav on. Vitraži Narodnega doma so bili v osnovi klasični triptih, na katerem so bile upodobljene grške boginje Atena (modrost), Higeja (zdravje) in Demetra (plodnost). Moserjeva kompozicija je bila zastavljena podobno kot Klimtova poslikava stropa avditorija dunajske univerze, na kateri so bile upodobljene alegorije Filozofije, Medicine in Sodstva. Glavno sredinsko barvno okno je bilo okrašeno z obodnimi kvadratnimi polji, ki so upodabljala delfine in jate rib. Boginja na levem vitražu je bila Atena. Okrogel element s prečnimi krivuljami v višini trebuha je bil verjetno njen ščit, egida. Nad glavo na desni strani so bili vidni detajli čelade, v levi roki pa je držala kopje.

Boginja na desnem vitražu je bila Demetra, njen osnutek pa je zelo spominjal na neko drugo Klimtovo delo, in sicer *Judito s Holofer-novo glavo* (1901). Demetra je v rokah nosila čebelji panj. Čebela je

Horizontalno je bil Narodni dom razdeljen na dva dela. Pritličje, visoko pritličje in prvo nadstropje so bili namenjeni družabnemu, javnemu, kulturnemu in športnemu življenju. Tu so bile kavarna, restavracija, telovadnica, poleg tega še gledališče, tiskarna in delavska zavarovalnica. Zgornja tri nadstropja pa so bila namenjena bolj zasebnemu življenju: na južnem delu je bilo namreč dvanajst velikih stanovanj, na severnem pa je bil hotel z 62 sobami. To je bil tudi prvi slovenski hotel v Trstu, poimenovan hotel Balkan. In prav pod imenom Balkan je bila v tistem času poznana tudi celotna stavba.

bila namreč zaščitni znak Tržaške hranilnice in posojilnice, glavne investitorice celotne zgradbe. Omenjena vitraža so obkrožala kvadratna polja z galebi in – tako kot pri Higieji – jate rib. Barvitost vitražev si danes lahko samo predstavljamo. Verjetno so pri Narodnem domu prevladovala modra – nebo in morje, bela – galebi in rdeča, rumena in oranžna barva na oblekah boginj.

VHODNA AVLA

V glavni avli sta se od Fabianijeve zasnove do danes ohranila le dva granitna stebra, ki pa ne sežeta več v višino mezanina, tako da je njuna prvotna forma popačena. Zadnja načrtovalca, arhitekta Paolo Zelco in Luciano Lazzari, sta skušala vsaj delno rekonstruirati nekatere Fabianijeve elemente s tem, da sta ohranila geometrično partituro oken in vbočene zasteklitve v pritličju po rastru Moserjevih vitražev. Po originalni zasnovi so izdelali vhodna vrata in stranska vrata iz litega železa ter zunanje luči ob vhodu.

Prav gotovo je vhodna avla delovala mogočno s svojim dvokrilnim stopniščem iz nabrežinskega kamna in snopi svetlobnih žarkov, ki so skozi vitraže barvali gladka tla iz kraškega marmorja. V sredini vhodne avle sta stala vitka stebra, ki sta kot vojaka stražila dvokrilno stopnišče širine 1,70 m.

Ko se je obiskovalec dvigal po krožnem stopnišču, je imel občutek, da je prostor večji, kot je v resnici bil. Dejansko je vzpenjanje po stopnišču prisililo goste, da so dojeli prostor z različnih zornih kotov in se ponovno zazrli v Moserjeva barvna okna. Med samim preučevanjem Fabianijevih interjerjev sem spoznal, da je stopnišče edini prostor, kjer si je arhitekt privoščil uporabo okroglih, spiralistih, eliptičnih ali organskih linij in s tem prefinjeno izkoristil vsa sredstva prostora.

Marko Pozzetto v svoji knjigi *Maks Fabiani – vizije prostora* omenja, da je leta 1985 Stefano Fantuz na osnovi občinskih risb preverjal, ali je bil Narodni dom projektiran v pitagorejsko-platonskih razmerjih. Izračuni so pokazali, da so prevladovala harmonična in geometrična razmerja s še sprejemljivo toleranco, sicer pa za oko neopazna. Odgovor na analize geometričnih razmerij Stefana Fantuza in na samo zasnovo Narodnega doma sem delno našel v sami tlorisni zasnovi pritličja, ki nas po zaporedju sob in dvoran delno

spominja na grški peripter. Tloris mezanina se nam kaže takole: osno zaporedje prostorov, postavitve stebrov ob vitražih, postavitve dveh granitnih stebrov v sredino vhodne avle, monumentalni stopnišči, mogočnost in višina vhodne avle, dekoracija glavnega vhoda in v gledališki dvorani in širina gledališke dvorane, ki je enaka širini zunanosti glavnega vhoda.

GLEDALIŠKA DVORANA

Gledališče je bilo višje nad avlo in pokrito s premično stekleno streho, ki je omogočala vdor naravne svetlobe. Bilo je srce vsega tedanjega kulturnega, narodnega, društvenega in družabnega življenja. V gledališki dvorani je bilo 350 sedežev v parterju in 80 na galeriji, prazna pa je lahko sprejela (npr. ob plesih) skoraj tisoč oseb. Kasneje so galerijo dvakrat preuredili in spremenili število sedežev. Dvorano je z geometričnimi motivi v celoti okrasil tržaški slikar Pietro Lucano, ki je med drugim okrasil sinagogo in nekdanjo ribarnico na tržaškem nabrežju. Dekorativni elementi gledališke dvorane so v končni realizaciji drugačni kot na načrtu prereza. Gledališka dvorana je bila postavljena centralno in v osi vhodne avle. Iz tlorisa pritličja razberemo, da je bil ob spodnjih stranskih stopniščih predprostor, ki je ublažil hrup gostov, ki so jo zapuščali predčasno.

Uporaba jekla, stekla in železa v sodobni arhitekturi je danes nekaj povsem samoumevnega. Fabiani pa je te materiale uporabil za izdelavo strešne kritine gledališke dvorane pred več kot sto leti! Premična steklena streha stropa dvorane je bila sestavljena iz osmih pasov. Ko se je odpirala, so osrednji štirje pasovi po dva in dva zdrsnili pod stranske pasove in se je gledalec ob odprtju strehe znašel tako rekoč pod milim nebom. Nosilna konstrukcija strehe je bilo jekleno paličje, kot vidimo na sliki na levi strani. Tudi ta genialna arhitekturna rešitev je bila ob prenovi uničena.

Sam dom je bil grajen z uporabo najboljših materialov. Iz vsega navedenega lahko zaključimo, da se Fabiani ni prepuščal naključnim projektantskim rešitvam. Stopnjeval je pomembnost prostorov in spoštoval njihovo hierarhijo, ritem in osno kompozicijo. Pri tej palači je s svojim delom nakazal pripadnost večnemu, duhovni eliti.

Tako kot tržaški Narodni dom je bil tudi goriški Trgovski dom zgrajen kot kulturno in gospodarsko središče slovenske skupnosti v mestu. Sredstva za zidavo je zbral konzorcij slovenskih finančnih in gospodarskih ustanov, ki ga je vodil Henrik Tuma.

KAVARNA IN RESTAVRACIJA

Iz vhodne avle je bil levo vhod v kavarno, desno pa v restavracijo prve kategorije. Notranjost restavracije in kavarne lahko občudujemo na češki razglednici najdeni leta 1997. Oba družabna prostora sta bila bogato opremljena, les je prevladoval v pohištvu in na stenskih oblogah. Opremo je po Fabianijevem načrtu izdelala Solkanska mizarska zadruga.

Kavarna in restavracija sta se dvigali čez pritličje in mezanin, bili sta zračni, visoki, velika okna so naravno osvetljevala jedilnico in kavarno. Iz slikovnega gradiva razberemo, da Fabiani za Narodni dom ni oblikoval unikatnega pohištva. Raje je uporabil takrat in še danes modne, preizkušene, oblikovno dovršene industrijske izdelke – Thonetove stole.

Kavarna je zasedala jugovzhodni vogal palače s pogledom na Vojaški trg in ulico Galatti in je bila bolj ljudskega značaja kot restavracija. Velike zasteklitve so delno prekrivale zavese. Kavarna je bila izdelana po ustaljenih srednjeevropskih standardih. Vogalni del je bil v višini mezanina dograjen z lesenim podestom. Na podestu so bile mizice z okroglimi marmornatimi ploščami, uporabljene tudi v spodnjem delu kavarne. Mize pod lesenim podestom so bile opremljene z oblazinjenimi klopmi, oblečenimi v svetlejšo usnjo.

Restavracija je bila za razliko od kavarne bolj luksuzno opremljena. Spodnja tretjina sten jedilnice je bila obložena z lesom, zgornji dve tretjini pa sta bili belo pobarvani in okrašeni s poslikanimi dekorativnimi trakovi (tako kot v kavarni) z izmeničnimi črno-belimi pravokotniki, ki jih lahko vidimo na fotografijah Narodnega doma po požaru. Verjetno se je Fabiani pri dekoraciji sten zgledoval po Wagnerjevi palači Postsparkasse na Dunaju. Iz kasetiranega lesenega stropa restavracije so se spuščali secesijski lestenci, vsak s po šestimi žarnicami. Podobne lestence je uporabil tudi pri opremitvi interierjev prvega nadstropja. V kavarni pa je uporabil preprostejši model lestenca s tremi žarnicami. Na oknih so visele bombažne zavese v svetlih tonih, skozi katere je v restavracijo prodirala naravna svetloba, hkrati pa so gostom dajale občutek zasebnosti. Pred in v restavraciji prve kategorije je Fabiani uporabil likovno bogatejši model Thonetovega stola kot v kavarni.

ZGORNJA NADSTROPJA

Dvojno glavno stopnišče je iz vhodne avle vodilo do prvega nadstropja, kjer so bili prostori hranilnice, velika dvorana čitalnice in galerija gledališke dvorane. Hodnik je povezoval še druge sobe, s katerimi je razpolagala Slavjanska čitalnica. Iz nje je bil izhod na

severovzhodno stopnišče hotela k posebnim hotelskim sobam. Čitalnico so uporabljale razne ustanove, ki so imele sedež v domu ali pa so bile vezane nanj. Hotelsko dvigalo je bilo postavljeno v notranji jašek severozahodnega stopnišča, ker so bile sobe v drugem, tretjem in četrtem nadstropju. To je bilo edino dvigalo v stavbi.

V drugem, tretjem in četrtem nadstropju ter podstrešju je bilo skupaj dvanajst stanovanj s centralnim ogrevanjem, kopalnico in ločenim WC-jem. Najmanjše stanovanje je merilo 81,35 m², največje pa 164,84 m², kar priča tudi o takratni premožnosti tržaških Slovencev.

HOTEL REGINA

Po požigu je Narodni dom postal hotel Regina in za vedno izgubil svojo prvotno podobo. Leta 1928 je namreč mestni arhitekt Camillo Jona izdelal načrt za prenovno stavbo, ki je od Fabianijeve zamisli ohranila le še fasado. Celotna zasnova in vsak mojstrski detajl so bili v Jonovi varianti uničeni. Stavbo so obnovili v duhu tedanje dobe, Fabianija pa glede obnove in nadaljnje usode doma nihče ni niti obvestil. Fabiani je ob obnovi leta 1931 naslikal vinjeto, na kateri ga Mussolini zbada v hrbet.

SEDANJE STANJE

Stavbo je kupila dežela Furlanija Julijska krajina in jo dala v uporabo tržaški univerzi, ki se je konec sedemdesetih let odločila, da palačo preuredi v Visoko šolo za prevajalce in tolmače. Tržaški Slovenci so takoj po osvoboditvi zahtevali, da se Narodni dom vrne v njihove roke, a naporji niso obrodili zelenih sadov. Šele z zakonom iz leta 2001, ki govori o vselitvi slovenskih ustanov v Narodni dom v Trstu in Trgovski dom v Gorici ter o popolni vrnitvi doma pri Sv. Ivanu, so bile njihove želje deloma uslišane. Marca 2003 so se začeli prvi pogovori s tržaško univerzo, leta 2004 pa se je v dom vselila Narodna in študijska knjižnica z odprtjem slovenskega informativnega centra in leta 2006 z odprtjem manjše konferenčne in razstavne dvorane v pritličju. Leta 2013 so v pritličnih prostorih odprli Oddelek za mlade bralce knjižnice, kjer se danes poleg izposoje odvijajo pravljíčne urice, predstavitve otroških knjig in srečanja z avtorji ter razstave ilustratorjev.

Trgovski dom v Gorici (1904)

Tako kot tržaški Narodni dom je bil tudi goriški Trgovski dom zgrajen kot kulturno in gospodarsko središče slovenske skupnosti v mestu. Sredstva za zidavo je zbral konzorcij slovenskih finančnih

in gospodarskih ustanov, ki ga je vodil Henrik Tuma, ena vodilnih osebnosti v političnem in kulturnem življenju tedanje Gorice. Poleg Tume so iniciativni odbor konzorcija sestavljali še Rudolf Gruntar, Franc Kocjančič, Rudolf Konjedič, Ferdinand Seidl, F. Pohl, Anton Ivanov Pečenko in Andrej Gabršček. Goriški veljaki so pripadali večinoma liberalnim političnim krogom. Vodja del je bil, tako kot pri tržaškem Narodnem domu, mladi inž. Josip Costaperaria. Trgovski dom je imel za goriške Slovence velik simbolni pomen, saj je veljal za eno izmed najbolj reprezentativnih arhitektur v mestu. V stavbi je bilo gledališče, trgovine in restavracije, v njej so bili sedeži Ljudske posojilnice, Ljubljanske kreditne banke, Goriškega Sokola, Pevskega in Muzikalnega društva, prav tako so v njej imeli svoje urade mnogi slovenski odvetniki in gospodarstveniki. Celoten vogal nadstropja je zasedala Trgovsko-obrtna zadruga, ki je bila tudi upravnica objekta. V zgornjih nadstropjih je bilo na razpolago tudi več stanovanj. Andrej Gabršček, eden izmed ustanoviteljev Trgovskega doma, v svoji knjigi Goriški Slovenci podrobno opisuje notranjost doma in med drugim omenja, da je imel centralno kurjavo po sistemu firme Kelling na Dunaju in da je bil oder v gledališki dvorani izdelan po zgledu Münchenskega Prinzregententheatra s čarobno razsvetljavo, ki je v tistih časih še niso imela niti največja gledališča. Stavbo so opremili slovenski obrtniki in podjetniki iz Goriške, in sicer gradbeno podjetje bratov Mozetič, Mizarska zadruga Solkan, ključavničarstvo Alojzija Živica in steklarsko podjetje Antona Korena.

INTERIERJI IN RAZPOREDITEV PROSTOROV

Podrobno zasnovi stavbe je najbolje opisal Marko Pozzetto v že omenjeni knjigi *Maks Fabiani - Vizije prostora*. Fabiani je domiselno izkoristil razpoložljivo zemljišče tako, da je stavbni volumen zasnoval okoli notranjega dvorišča, ki prehaja iz štirih v tri in v zgornjih nadstropjih v dve krili. Hiša ima tudi klet z manjšimi okni tik nad cesto in podstrešje, kjer so bili ateljeji. Zasnova stavbe je lepo vidna na shematskih tlorisih.

V stanovanjskem delu stavbe se je v večja stanovanja vstopalo preko mostovža, manjša stanovanja pa so imela pomožni vhod. Arhitekt je verjetno na ta način želel obrniti vse skupne prostore in tudi sam vhod proti parku in ne proti glavni ulici Corso Verdi, ki je postajala mestno središče. Fabiani je bil zelo pozoren do tega, da so vsa stanovanja imela pogled na obe strani stavbe.

Interier gledališke dvorane Trgovskega doma deluje racionalistično. Kasetirani strop je armirano betonski, v nasprotju z Narodnim domom v Trstu, kjer so stropi iz L-profilov in opečnih banjastih obokov, pod katerimi so obešeni leseni stropovi.

Železni elementi ograje so ponavljajoči se kvadrati v dinamičnem vzorcu. Držalo ograje je leseno kot pri ograji ovalnega stopnišča. Poudarek je na skeletu, nosilni konstrukciji. Zunanjščina doma deluje bogatejša, mehkejša v nasprotju z interierjem, ki deluje mrzlo, asketsko.

Interier knjižarne in papirnice v pritličju je najbolje opisal sam lastnik Andrej Gabršček:

Veliki prostor na vogalu Trgovskega doma je bil še vedno prazen, kajti slovenskega reflektanta ni bilo, ki bi hotel tu kaj lepega ustvariti, tujcem pa, ki so se oglašali, ga nismo hoteli dati v najem za nobeno ceno. Ker ni bilo nade, da dobimo v dolednem času domačina v te prostore, sem se določil jaz, da tu ustanovim knjigarno, trgovino s potrebščinami za urade, šole in dom, sploh nekaj odličnega, da bo Slovincem v ponos. V ta namen sem si ogledal podrobne zavode na Dunaju, v Pragi in Berlinu in si napravil načrt. Takrat sem še imel manjšo trgovino v Gospodski ulici. Notranja oprema je bila napravljena po najlepših vzorcih iz Berlina: brušeno steklo je teklo na jeklenih kroglicah v gornjem delu, spodaj pa lesena zapirala, tudi na kroglicah. Tu so bile večje in manjše police za razne vrste papirja, zgoraj police za papirno konfekcijo in razne luksuzne predmete in umetne izdelke. Šest dolgih polic s steklom je polnilo ostali prostor. Neizmerno veliko blaga je moglo biti razstavljeno na pogled občinstva. V višini treh metrov so bile galerije, od katerih so visele v elegantnih okvirih slike, umetniške in tudi za praktično rabo. Pet velikih izložb v velikomestnem slogu je bilo kar najmodernejše narejenih: police ob straneh in v ozadju so bile iz debelega stekla in so slonele na nikljastih konzolah. Razsvetljava – obločnice. Na sredi prostor za razne predmete, slike umetnih obrti itd. Tako urejene trgovine ni bilo najti niti mnogih mestih ...

Na vogalu je blestel glavni napis v pozlačenih črkah. Ob vseh petih izložbah pa je bilo vsled tehniške razporedbe okvirov in stekla prostora za 22 napisov. Od teh je bilo ob glavnem portalu sedem, ob izložbah pet napisov slovenskih na prvem mestu, deset vseh vkup in na podrejenem mestu pa je bilo laških in nemških.«

KASNEJŠA USODA STAVBE

V Trgovskem domu je vse do leta 1926 delovalo tudi malo gledališče v polni zasedbi, takrat pa je fašistična oblast prepovedala vse slovenske prireditve, razdejala prostore slovenskih društev in iz slovenskih rok iztrgala tudi samo lastništvo stavbe. Ob fašističnem divjanju je bilo uničeno tudi originalno pohištvo, ki ga je prav tako zasnoval Fabiani. Trgovsko-obrtna zadruga je leta 1932 pristala v stečajju, nekaj časa je nato stavbo upravljal likvidacijski odbor, dokler niso fašistične oblasti zamenjale likvidatorja, ki je leta 1933 stavbo prodal lokalnemu odboru fašistične stranke, ki je zgradbo preimenovala v »Casa del Littorio«. Po drugi svetovni vojni se je stavba preimenovala v Ljudski dom, v katerem je delovalo kar 32 slovenskih organizacij, dokler niso leta 1946 zavezniki v njej postavili svojih uradov. Po določitvi meje se je vanj preselila italijanska državna uprava. Goriški Slovenci so nato morali čakati vse do januarja leta 2014, ko je formalna lastnica palače, dežela Furlanija-Juljska krajina, obnovljene pritlične prostore prenesla na Narodno in študijsko knjižnico. Vogalni del pritličja in medetaže je s tem prevzel vlogo informativnega centra za celotno dejavnost slovenske narodne skupnosti v Italiji. \ \

Opomba: Pričujoči tekst je malce predelana verzija avtorjevega zapisa iz knjige *Čar prostora: o oblikovanju slovenskih arhitektov v Furlaniji Juljski krajini* (Založništvo tržaškega tiska, Trst, 2014).